

Důvěra a odpovědnost jsou podle Možného klíčové pro civilizační pokrok naší společnosti; s tím musíme souhlasit. Avšak namísto zamyšlení nad tím, co je to důvěra a odpovědnost, kde vznikají, odkud se berou apod., brněnský profesor staví maximu *Buduj důvěru!*, resp. *Důvěřuj!* Ovšem od sociologa bychom čekali realističtější postoj, alespoň *Důvěřuj, ale prověřuj!*, když ne přímo naopak. V době sociální nestability, kdy dochází k neustálým proměnám společenských vztahů a nová stabilita se teprve pomalinku (Dahrendorfových demoralizujících 60 let) vytváří, je v životním zájmu všech aktérů „obežetně investovat důvěru“. (Zde leží rozdíl mezi maximou života v pravdě a důvěry v ostatní. Je evidentní, že to, co platí pro druhé, totiž potřeba „kultivovat obtížnou dovednost práce s graduovaným dávkováním a obezřetným investováním důvěry na otevřeném trhu“ (s. 13) neplatí pro první, alespoň na normativní úrovni.) Zvláště dnes je plýtvání důvěrou stejně nerozumné jako přehnaná nedůvěra, protože zásoba důvěry, zdá se, není neomezená. Podobně je tomu s odpovědností. Člověk se zdravým rozumem nebude přijímat plnou odpovědnost za něco, co se neustále proměňuje, přičemž on chápe nebo cítí, že ona proměna je důležitější než samotná odpovědnost. Kdyby všichni rodiče chtěli dostát své odpovědnosti a vychovat své děti „správně“ podle hodnot, které si osvojili během svého života v socialismu (důvěra v mikro-rupci ap.), tak by se „archaická“ společnost jen

těžko přeměnila ve společnost otevřenou. Ze sociologického pohledu *neodpovědní* reálně-socialisticky myslící rodiče, kteří ponechávají svým dětem větší volnost smýšlení a jednání, přispívají svým způsobem ke zlepšení kvality života. Vždyť i socialismus, a Možný to ve svém eseji dobře ukazuje, měl svůj specifický („klanový“) systém důvěry a odpovědnosti; přerodovým problémem není přenést důvěru a odpovědnost, ale rozbořit tu „klanovou“ a vybudovat individualistickou: „Klanová morálka, která tu po půl století fungovala jako mravní realita, je vzhledem k nárokům na sofistikovanost společenské dělby práce nevyhovující“ (s. 21).

Nakonec tedy není jasné, jaká je autorova dramatická diagnóza. Je jí rozpad minulé morálky (archaického nakládání s důvěrou a odpovědností), jenž logicky způsobil prudké zvýšení transakčních nákladů, ale na druhé straně uvolnil prostor pro vznik morálky nové, na kterou si však musíme počkat? Nebo rozpad obecné morální citlivosti, smyslu pro čest a odpovědnost, zvlčený individualismus apod., vedoucí k obecné společenské krizi? V obou případech však jde o všeobecné běžné názory, které mohou být pro sociologa materiálem, ale už nikoliv východiskem. Tím by mohlo být hledání zdroje společenské neurčitosti, zkoumání forem ustanovování vzájemné závislosti členů společnosti apod. nebo prostě otázka: Proč tak *nesnadno*?

Martin Hájek

Petr Pavlínek: Economic Restructuring and Local Environmental Management in the Czech Republic

New York, The Edwin Mellen Press 1997, xiii + 423 s.

Podle úvodních slov trávil autor jako malý kluk prázdniny na chatě v Krušných horách. Vracel se do tohoto prostředí v mládí i v dospělosti, kdy studoval v Praze sociální geografii a všiml si změn prostředí kolem sebe. Vracel se sem, do okresu Most, i v prvních letech po převratu, aby zde sbíral data pro knihu, kterou mám před sebou. Stručný nástin dramatických změn životního prostředí okresu a města Most v průběhu tří dekad, kterých byl autor svěd-

kem, motivuje k pozornému čtení od začátku do konce. Kniha si dává za cíl „geografické porozumění komplexním ekonomickým, politickým, sociálním a jiným změnám, které se odehrávají ve střední a východní Evropě na národní, regionální a lokální úrovni“ (s. 1). Případem, jehož detailní studium má takové porozumění umožnit, je okres Most; okres i Most sám, těžce zkoušené území, z nějž dělal minulý režim uhlírní republiky.

Kniha je členěna do jedenácti kapitol: 1.-5. kapitola je, stručně řečeno, plánem knihy a diskusí přístupů ke studiu změn ve střední a východní Evropě po roce 1989, jak jsou v literatuře popsány. Množství citovaných titulů je úctyhodné. V těchto kapitolách si autor také

připravuje teoretické koncepty, které využívá při analýze konkrétního případu. Kapitola 6.-10. je analýzou onoho konkrétního případu – okresu Most. Mostecká pánev a okres Most jsou vybrány pro jejich stejnorodý a rozsáhlý průmysl – těžba uhlí, těžká chemie, výroba elektřiny –, což dělá z tohoto regionu ideální místo ke studiu dopadů ekonomických změn na jednotlivé průmyslové sektory (s. 120). Poslední kapitola prezentuje zobecnění výsledků analýzy; korespondují s tezemi, které jsou uvedeny v první kapitole a které vedly autora při analýze. Kapitulu uzavírá doporučení pro další výzkum. Členění uvnitř jednotlivých kapitol představuje mnohovrstevnatost studované problematiky a komplexitu, s jakou ji autor pojednal. Kniha je perfektně vybavená: tabulky, grafy, fotografie, mapy; věcný rejstřík na pěti stranách, reference na 34 stranách; kniha je vázaná, tištěná na kvalitním papíru, příjemného odstínu bělí. Je to pěkná kniha! A je v knihovně v Sociologickém ústavu AV v Praze.

Protože přede mnou stál úkol napsat o Pavlínkově knize, nemohla jsem se vyhnout rozřešení problému, který vyvstal hned po četbě prvních stránek. Pro komplexní politické, ekonomické, sociální a kulturní změny, které se odehrávají ve státech střední a východní Evropy po roce 1989, autor používá výraz „transition“. Někdy bez přívlastku či jiného určení, jindy ve spojení „transition from state socialism to capitalism“, nebo „process of complex transition“ nebo „transition in Central Europe“. O povaze těchto změn, tohoto procesu „transition“, píše autor, že je kontroverzní, spojená s konflikty zájmů různých aktérů vtažených do procesu změn. „Transition“ je geograficky variabilní a děje se nestejnou rychlostí u různých sociálních útvarů na národní, regionální i lokální úrovni. Je pro tento proces charakteristická nerovnoměrnost v prostoru i v čase. „Transition od státního socialismu ke kapitalismu není neproblematickou lineární změnou“ říká se na s. 15. Tato teoretická úvaha autora, hned na prvních stránkách první kapitoly, mne měla k tomu, abych rozuměla autorovu přístupu ke studiu společenských změn jako přístupu tranzitologickému nikoliv transformatologickému (Kabele 1998, *Přerody*. Praha, Karolinum, s. 330 an.). Zdálo se mi, že mohu užívat

termín „přerod“ (nikoliv transformace; přerod od státního socialismu ke kapitalismu, přerod ve střední Evropě atd.). A že tímto se také Pavlínkova kniha vřazuje do kontextu sociologické literatury zabývající se změnami ve společnostech střední a východní Evropy po roce 1989. Avšak na konci bylo zřejmé, že takto to v knize není. Pojem „transition“ je zde používán bez reflexe, jednoduše jako pojmenování pro společenský proces, který je v zemích střední a východní Evropy pozorován v 90. letech a je studován z různých hledisek lidmi, kteří jsou vybaveni různými obory a specializacemi. Proces je označen pojmem a ten je naplňován výsledky studia tohoto procesu. Ještě jednou jsem měla příležitost uvažovat o tomto problému: tranzice? nebo transformace? Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK v Praze právě vydala knihu Martina Hampla a kol. *Geography of Societal Transformation in the Czech Republic*. Po letmém nahlédnutí do úvodní teoretické úvahy Martina Hampla jsem došla k závěru, že v prostředí sociální geografie se používají termíny transformace, tranzice, transformation, transition nereflektovaně. Jednoduše pojmenovávají studovaný proces změn v České republice v 90. letech; z pojmu samotného nevyplývá pro studium procesu změn nic. Zatímco v sociologii použití jednoho nebo druhého pojmu znamená podstatně jiný přístup k procesu změn: buď je to „seriál přetržitých, více či méně určitě souvisejících událostí-zvratů rozprostřených na všech makro- mezo- i mikroúrovních společnosti“ (Kabele 1998: 331), anebo „pluralita spojitých (vzestupných nebo sestupných) proměnných, operacionalizovatelných v zásadě soustavou strategicky významných souvislostí. (...) Transformace východoevropských společností spočívá podle této teorie (modernizační teorie) v implementaci moderních institucí umožňujících jejich politickou pluralizaci.“ (tamtéž). Je ovšem možné, že úplné studium právě vydané knihy o transformaci nahradí dojem poznatkem, že Hamplova teoretická úvaha vskutku staví na modernizačních teoriích. Pavlínkovu knihu bych pak řadila k tranzitologickým, ať už by nad tím autor krčil rameny souhlasně nebo nesouhlasně. Svůj problém zachování indifference pojmu „transition“ řeším odkazem na

Velký anglicko-český slovník, Praha 1993, Academia, díl IV. s. 122 a užívám první zde uvedený význam „přechod“.

Kapitola 2. rekapituluje politicko-ekonomické ideologie přechodu od státního socialismu ke kapitalismu. Liberální přístup politiků elit států střední a východní Evropy k přechodu, vydávaný za jediný možný tady a teď, autor přímo říká *liberální produktivismus* jako jejich světový názor, je podroben kritické analýze. Autor se domnívá, že liberální přístup k přechodu přecenil tržní síly tím, že se na ně spolehnul jako na nejdynamičtější, a podcenil roli sociálních, politických a kulturních faktorů (s. 37); při univerzálně aplikovaném liberálním přístupu k přechodu ve střední a východní Evropě byl přehlédnut geografický aspekt výsledků, což ve svém důsledku znamenalo prohloubení rozdílů, a to jak na úrovni států, tak regionů. Ale nejenom liberální přístup domácích elit, také univerzální podpora přechodu mezinárodními, především finančními organizacemi, a jejich univerzální doporučení středoevropským státům posílilo rozdíly ve výsledcích přechodu mezi jednotlivými zeměmi. Soustředění na makroekonomickou stabilizaci vedlo k zanedbání mikroekonomických problémů a celého komplexu sociálních, kulturních a politických aspektů přechodu. Dále se autor ptá: prohlubuje liberální přístup k přechodu také ekologickou krizi? Tvrdí, že v důsledku deindustrializace ne. (Jako deindustrializace je označena první fáze makroekonomické stabilizace, v jejímž důsledku dochází k úpadku těžkého průmyslu.) Ale pokles znečištění nebyl tak velký, jak by odpovídalo poklesu průmyslové produkce. Když se k tomu přidá vývoz přírodních zdrojů a očekávané oživení průmyslu, ekologická krize se spíše prohlubuje. Pavlínek uvádí na tomto místě Lipietzovu charakteristiku *liberálního produktivismu*, ideologie převládající v 70. a 80. letech ve vyspělých zemích, která byla reakcí na přílišné státní intervence do ekonomiky. Jeho uplatnění vedlo k sociální polarizaci, ekonomické nestabilitě, nerovnému vývoji v mezinárodním měřítku, prohloubení ekologické krize. Spoléhání na nové technologie vedlo k vyloučení nekvalifikované síly z pracovního procesu a dále k poklesu produktivity práce. Pavlínek tvrdí, že v zemích střední a východní Evropy

byl právě tento *liberální produktivismus* hlavní ideologií postkomunistických elit a očekává tytéž důsledky. Uvádí některé doklady podobného vývoje pro ČR, kterou považuje za aspiranta na šampióna v liberálním produktivismu.

Dále Pavlínek probírá různé politicko-ekonomické (přídavné jméno od oboru politiká ekonomie) interpretace, které jsou založeny na studiu přechodu v různých zemích, a ptá se, jak jsou relevantní přechodu v ČR: přechod od státního k privátnímu kapitalismu (Resnick a Wolf 1994), k obchodnímu (merchant) kapitalismu (Burawoy a Krotov 1992), jako resrukturace starého systému zezdola (Clarke et al. 1994) a regulacionistické přístupy (zvláště Alvater 1993). Uzavírá, že geografický aspekt přechodu neumí zakomponovat žádný z těchto přístupů.

Ve 4. kapitole je pozornost soustředěna na geografický rozměr přechodu. Je pozorovatelný v nerovném rozvoji, nerovném průběhu přechodu v územních jednotkách – stát, region, lokalita a jejich vztazích. A je nezbytný pro studium přechodu. Takto pojatý přístup k přechodu dovolí uvažovat o tomto procesu v jeho komplexitě. Jako jeden z důvodů nedbání variability přechodů v čase a v prostoru uvádí Pavlínek to, že tato variabilita je překážkou generalizace studovaných přechodů. Ano, potíže s generalizací dokáží vést k různým znásilněním. Přesvědčivým argumentem proti zjednodušením „neprostorových bezčasových neoklasických ekonomických přístupů k přechodu“ (s. 73) může být podrobná případová studie územní jednotky.

Koncept, který má Pavlínekovi umožnit vnést časovou a prostorovou dimenzi do rozvojového modelu okresu Most, je strukturovaná koherence (Harvey 1985). Koncept, který, jak se domnívám, už leží v blízkosti sociologických pojmů, jako je sociální systém, možná společenská formace. Neboť je to něco jako „zvláštní technologický mix (hardware i organizační formy) a množina převládajících sociálních vztahů“; „strukturovaná koherence zahrnuje životní standard, kvalitu životního stylu, sociální hierarchii a celou množinu sociologických a psychologických postojů k práci, životu, zábavě atp.“ (s. 86, citováno podle Harveye). Pavlínek jim rozumí jako pojmům, jež jsou v blízkosti „regionálního režimu aku-

mulace, regulace, regionální hegemonní struktury, v tom regionální a lokální mocenské bloky a regionální a lokální kultura.“ (s. 88).

Jakou roli sehrálo poškození životního prostředí v důsledku neschopnosti státního socialismu řešit narůstající problémy, jaká byla role ekologických hnutí při pádu komunistických režimů, co znamenalo určité zlepšení ukazatelů znečištění ovzduší ve fázi deindustrializace a později, jak se nové režimy stavějí k nápravě v oblasti životního prostředí a jak to bylo v ČR? Těmito otázkami se zabírá kapitola 5. Zdá se mi, že úvahy o tom, jestli a jak přibrzděné poškozování životního prostředí v první polovině 90. let souviselo s poklesem průmyslové výroby a co se dá očekávat při jejím oživení, by měly zahrnout i údaje o tom, kolik, kde a kdo investoval do odlučovacích zařízení svých výrobních technologií, jak byla investována tzv. ekologická miliarda v první polovině 90. let. Je možné, že tato čistící zařízení budou s to redukovat znečištění i při oživení průmyslové výroby. Ostatně, oživení ekonomického růstu se dá pravděpodobně očekávat spíše od restrukturovaného průmyslu, modernějších technologií, které by neměly rozšiřovat poškození životního prostředí.

Téměř sto stránek další kapitoly je věnováno analýze stoleté historie národního hospodářství v mosteckém regionu, a to od průmyslové revoluce v 19. století až do roku 1989. Mostecký region se však nekryje se současnými administrativními hranicemi okresu, ale zahrnuje mosteckou pánev a přilehlé okolí včetně Litvínova. Při analýze jsou uplatněny již dříve popsané teoretické koncepty; přičemž chce autor ukázat, že i státní socialismus produkoval svůj specifický prostor, což je tvrzení opačné Lefebvrovu. Kapitola je vybavena řadou fotografií, údaji v tabulkách i grafech. Základní fakta, jako údaje o území, hospodářství a obyvatelstvu, relevantní Mostecké pánvi, se však vztahují k území současného okresu, za který jsou dostupné ve statistikách i censu od roku 1960.

Pavlinkova analýza hospodářství Mosteckého regionu v jeho historii, od průmyslové revoluce až do konce státního socialismu, ústí do dvou různých vzorců strukturované koherence: před rokem 1945 a za státního socialismu. Každý je popsán ve čtyřech charakteristi-

kách, které však jsou různého řádu, a aniž by bylo vysvětleno, jak se změnily či co zůstalo z těch časově předcházejících; v tom je možná příčina toho, že zakomponování času a prostoru do analýzy, převažující důvod užití připravených konceptů, tu vyvolává dojem jenom prezentace stavu ve dvou místech na časové ose, aniž by byly naznačeny spojitosti jednoho stavu s druhým. A na tomto místě vzniká stín pochybnosti, jestli teoretické koncepty v analýze použité jsou opravdu tak účinným nástrojem, jak slibovalo jejich zavedení v předchozích kapitolách. Ale možná jsem jenom byla ne dost pozornou čtenářkou.

Podrobný a informativní popis procesu privatizace a utváření centrálních koncepcí restrukturalizace uhelného průmyslu republiky a okresu Most zvlášť, je tématem 7. kapitoly.

Zarazilo mne tady (s. 208) užití termínu třídní boj – class struggle. Debata hornických odborových svazů s vládou, v ČR na začátku 90. let, o způsobu restrukturalizace uhelného průmyslu, která vyústila do otevřeného konfliktu – demonstrace horníků v Praze – je formou třídního boje (class struggle), zhruba to je na s. 208. Nezarazilo mne na s. 131 užití téhož pojmu v souvislosti s Mosteckou stávkou na jaře 1932. Je jasné, že jde o dva různé jevy. To, co je činí odlišnými, jsou různé procesy, jejichž jsou součástí. To, co se událo, je spíše formou vyjádření nespokojenosti pracovníků jednoho průmyslového odvětví se záměry vlády. S obnovením instituce soukromého vlastnictví, tržního hospodářství, institucí demokratické společnosti, teprve se formují společenské vrstvy, nebo chceme-li společenské třídy, v nichž je potence, možnost společné akce za určitých okolností. Ostatně, autorita pro stratifikaci společnosti na slovo vzatá, Pavel Machonin v knize *Česká společnost v transformaci* (P. Machonin, M. Tuček, Česká společnost v transformaci, Praha, SLON 1996, s. 31) říká o vertikální diferenciaci v české společnosti, že „se zjevně stále ještě vymyká jak stratifikačním, tak třídním schémátům“. A ještě k úvaze o roli socialistického soutěžení: našla by se evidence toho, že donucujícímu charakteru socialistického soutěžení se pracující socialistického Československa vymkli dávno před kolapsem režimu; považují za takovou evidenci všechny vládní a stranické dokumenty o „zlepšení fun-